

VAJDA GÁBOR:

DÉLVIDÉKI MAGYAR VALÓSÁGISMERET (1957-1973)

Kötelező dogma – vállalt eszmény

A lojalításban vakbuzgó nemzedéktársai, majd az „áprilisi hidasok” egyes szövívői, végül pedig a Symposion-nemzedék tagjai által megalázott Herceg János, amellet, hogy az Újvidéki rádió gyéren hallgatott irodalmi műsoraiban a jugoszláv szocializmust volt kénytelen dicsőíteni, a hatvanas évek közepétől, ahogyan enyhülni kezdett az államnemzeti elnyomás, egyedül látott hozzá annak a programnak a megvalósításához, amelyhez egy évtizeddel korábban a Híd élén nem kaphatott szabad kezét. Olyan szociográfiai riportok írásába fogott, amelyek előképeivel korábban inkább csak az eszéki Magyar Képes Újságban közölt **Leányvári levelek** c. cikksorozatában találkozhattunk. Az alig néhány gépelt oldalnyi terjedelemben emberi sorsokat megjelenítő szövegek **Egy meg egy** címen 1968-ban kötetformát kaptak.

Érdekes megfigyelni e portrék kialakulását az ötvenes évektől a Magyar Szóban, a 7 Napban és a Dolgozóban publikált tárcanovellákban. A **Somfa a völgyben** (7N, 1957. XI. 29.) még olyannyira aggályosan szocrealista szellemben íródott, hogy a férfi szereplő a „vörös” melléknevet viseli, ám nem csupán a testi tulajdonsága miatt, hanem azért is, hogy már az első sorok átfutása után megfelelő képzettársítás alakulhasson ki az ideológiai ügyeletesek tudatában. A kezdeti látszat dacára az író a magáét, az erkölcsi közölnivalóját mondja: a férfi jóvá teheti hajdani hibáját. Feleségül veszi a valamikor megesett magányos asszonyt, pedig legénykorában egy lányt annak törvénytelen gyermeke miatt hagyott el. Igaz, az asszony a fia sírját keresi, aki az elvtársak oldalán esett el.

Herceg úgy védi az iparosok becsületét, ahogyan a sajátjához ragaszkodik. A **Kék antilop fehér varrással** (7N, 1958. V. 1.) c. novellában ez úgy fejeződik ki, hogy a susztersegéd lebeszéli a túl előkelő cipő megvásárlásáról a telepes szerb fiatalembert, aki az emlékei bűvkörében vásárolna. Emellet a nazarénusok vallásfelekezetéről is van jó szava az írónak (**Tábori mise**. D, 1959. I. 17.). Egy mészáros

meséli, hogy a háborúban azért nem lőtt emberre, mert annak a szektásnak a hatása alatt volt, aki – hiába fenyegették agyonlövésessel – nem volt hajlandó fölesküdni Horthy fegyvereire. Hogy Hercegből nem az elfogultság beszél, hanem a méltányosság, arra az a bizonyíték, hogy az iparosai között gyöngye jellemű is akad. Az **Ábránd és valóság** (MSZ, 1959. VII. 26.) börtönviselt szatócsa szerelmes az asszonysegédjébe, aki már a harmadik vőlegényénél, egy rendőrtisztnél tart. Az érzéketlen, unalmas boltos a múltjába feledkezve újraéli fiatalágát. A falu és a községháza nyomására kénytelen elbocsátani a lányt.

De – férfiak helyett – egyéniségként fölmagasló asszonyszereplője is van Hercegnek. Az anekdotikus-szatirikus történet (**Hetyke kakas**. MSZ, 1960. I. 31.) – igen sokat mondón – Róza nénije a magyar férfiak helyett, s a tetejében értük cselekszik. Az öreg Bábinak, a kofának a segílyt harcolja ki. Férfjét, a susztert, a partizánok fogságából szabadította ki. Azt ugyanis a szomszédja egy kakas miatt besúgta. Az asszony határozott föllépése megszelídítette a partizánokat, miközben a férj hajlongott.

Az író kényszerű megalkuvása egyik mélypontját jelzi a **Kaland** c. tárcanovella (D, 1966. VIII. 15.), amely nem véletlenül maradt ki két évvel később a könyvből. Az események középpontjában egy kommunista mintacsalád lánya áll, akit megszőktet Dzseki, az újjagdagsarj. Az apa utánamegy a lánynak és haza viszi. Az író érezhetően eszményíti ennek a családnak az életformáját.

Az Utasi Csaba által szerkesztett **Egy meg egy** c. kötet fülszövegében azt olvashatjuk, hogy a riportalanyai vallomásába „nem szól bele az író, nem érvényesíti a maga álláspontját, aminek következtében olyannyira hús-vér emberek állnak élénk ezekben az arcképekben, hogy szinte fizikai valóságukban is érezzük őket”. Ma ezt annyiban módosíthatjuk, hogy Herceg nem közvetlenül fejezi ki a véleményét, hanem áttételesen, hiszen nem mindegy, mit és milyen

nyomatékkal hozott felszínre az interjúalanyaival folytatott beszélgetéseiből.

Olyan riportalanyokat keres az író, akik megalapozzák, konkretizálják az ő – korábbi évtizedek során formálódott – valóságképét. Magyar embereket mutat be, szerencsétlen sorsúakat, megalázottakat, de olyanokat is, akik a nagy nehézségek dacára is vitték valamire az életben, s nem elégedetlenek. Ott vannak közöttük az életben mindig alul maradó derekasak, s helyet kapnak a hatalmi harcban jól helyezkedők is. Az író látásmódja szerencsére nem sematikus. Vagyis viszonylagossá válik nála az osztályöntudatos munkásnak és az önző kispolgárnak a fogalma. Mi több átfedések, értékcserek is vannak a korábban általa is olykor határozottan egymással szembeállított két kategória között. A hatalom által dicsőítetett munkásosztályban a kispolgári elemeket látatja, a kispolgárok által viszont azokat a tulajdonságokat domborítja ki, amelyek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy a szocializmus fejlődőképes legyen.

Herceg riportalanyai kimondják, hogy a jugoszláv társadalom önmagát éli föl, amikor – a dolgozóinak nagy érdemeire hivatkozva – kölcsönök és egyéb juttatások formájában fogyasztói prédává teszi a megtermelt javakat, mellékvágányra irányítva a megszedült ifjúságot. S néhányan azzal is tisztában vannak – jóllehet ezt nem mondják ki nyíltan –, hogy a kommunista hatalom általában kerékkötője a haladásnak. Az író előítéletek hangoztatása helyett az azonosuló készségének adja át magát, s a találékony, vállalkozó kedvű, sikeres emberekre is fölfigyel. Annál is inkább, mert mindig vonzódott azokhoz, akik, ha szerény keretek között is, de meg tudták teremteni a saját élet-egyensúlyukat.

Nagy hangsúly esik azonban azokra, akik csupán nagy belenyugvással, önámítással mondhatják magukat elégedetteknek a rossz politika által többnyire meghatározott életküzdelemben. Szorgalmas és értelmes magyar nőkről, férfiakról van szó, akiknek a sorsát alapvetően határozták meg a határváltozások, a tőlük idegen ideológia elvárásai. Herceg egyszerű embereinek nagy a tűrőképességük, s ezért tudták a rossz körülmények között is megállni a helyüket. Túl lehet élni a család egységének határ- és rezsimváltozás általi megsemmisítését, s azt is, hogy az ember egy életen át nem a képessége szerint érvényesül, s nem is a munkája értékének megfelelően jutalmaztatik. Egy kritikus egyetemista, a tanult esztétizmus akkori

elkötelezettje (Vajda Gábor) Herceg könyvét ismertetve, Móricz egyik ismert regényére hivatkozva, megannyi Joó Györgyről beszélt megrovóan (KI, 1968. XII. 28.), holott ha nem az uralkodó előítélet szerint olvasta volna Herceg kiváló portrészorozatát, akkor írónknak a nemzetiségi önismeret terén tett fontos előrelépését dicsérhette volna meg. Így az új baloldal szemüvege sem engedte kidomborítani a könyv értékeit. Az **Egy meg egy** újdonságát természetesen azok sem jelezték érdemben, akiknek kulcsszerepük volt a vajdasági magyar kultúra irányításában.

Pedig lett volna mit hasznosítani Herceg portréiból! Különösen, ha a marxizmus klasszikusainak politikusi értelmezése nem zárta volna ki az elmélyült humanizmust. Pl. azt lett volna érdemes tovább kutatni: vajon mennyire jellemző annak a magyar forradalmárnak az esete, aki annak dacára, hogy közéleti munkás lett, nem fordított hátat a fizikai munkának. Sőt a kötelező szerénységet sem tagadta meg, minthogy föltaláló létére sem adta vagyonszerzésre a fejét. Arra nem gondolt, hogy az általa hozott áldozatok alapján esetleg manipulálnak is lehetne tartani az ilyen naiv kijelentése alapján: „Nekünk az az elégtétel marad, hogy nem éltünk hiába.” (**Színem a vörös**) Hogy mennyiben őszinte, illetve mazochista (kisebrendűségi érzésből fakadó) e szerénység, arra már a portré alkotója nem utal. Kár, mert ő mondhatott volna erről legelőbbit.

Herceg természetesen óvatos. Ez abból is látszik, hogy a húsz riportjában (amelyekben háromszor ismétlődik a szereplő) három ízben szerepelt zsidó származásút, egyben pedig cigányt. S különösen a zsidó Kardos által fogalmaztat meg kényes igazságokat az időszerű társadalmi problémákról. A múltbeli zsidósérelmek fölelevenítése, amellet, hogy az írónak ez is lelkiismereti kérdése, a magyarok viszontagságainak érintését is megalapozza erkölcsileg.

Herceg a könyvének utolsó írásaiban eljut addig, hogy az arcképei valóságképét – az egymásnak válaszoló szereplők által – szembefordítja egymással. A nyugalmát hasztalanul kereső, idősödő falusi, ostoba pártember nem titkolja egy sikeres iparos iránti irigységét – aminek a sértettet és a sértőt is leleplező, emberi gyarlóságában megmutató válasz lesz a következménye. Ha itt a „kispolgáré” az utolsó szó, akkor a másik, a három részes „vitában” az ultrabalosságáról a konformista társadalomban a felesége támogatásával lemondott öreg forradalmár zárja az eszmecsereket. Herceg sorsát ismerve akár önvallomásnak

is tekinthetjük riportalanya önidézését: „Én elvtársak, dialektikát tanultam, de hogy az idők változását is dialektikusan kell nézni, arra a feleségem tanított meg. Ültünk a lámpa alatt, próbáltam neki az Anti-Dühringből felelni, próbáltam védekezni, hogy én nem vagyok osztályáruló, aztán kiabálni kezdtem, a hétszentségít, hát hiába volt az én életem? De a feleségem oly nyugodt maradt, mint a kő, vagy mint a kenyér az asztalon...”. (**Az idő útja**)

Herceg, persze, nem érzékeltetheti nyíltan, hogy iszonyodik azoktól a dogmáktól, amelyek a hajdani forradalmár részéről az írónak korábban – válaszcikként – már vallomást tett öreg „reakciós” felé sújtanak dühösen. Akkor is viszolyog a szólamoktól, ha nem pusztán politikai óvatosságból nem lelkesedhet a falusi környezetét minden tekintetben fitymáló fölényes polgárért, aki a maga összetett frusztráltságában azért fontos igazságot mond ki a vidék munkakultúrájának színvonalcsökkenéséről. Az elvtárs „föllebbezése” utóbb aligha vonhatja kétségbe pl. az ilyen – munkaerőhiányra vonatkozó – kijelentések hitelességét: „Mert városban még csak, csak. Itt vannak ezek a déli emberek, csapatostól jönnek, mint télen a farkasok. De hát ezekre nem lehet egy konyhakertet vagy lugasszőlőt rábizni, hogy azzal babráljanak.” Vagy a jól fizetett szakmáját a funkcionáriusi irodamunkáért, korai nyugállományért elhagyó volt forradalmár túlzó nemzedéki önkritikájára így reagál: „Ha én olyan kommunista volnék, mint ez a tisztelt elvtárs, akkor nem mondanám ki olyan könnyelműen azt, hogy vén trotykos. Mert kérem tisztelettel, pont a kommunistáknak lenne az a dolguk, hogy humánusan kezeljék ezt a kérdést. (...) És hogy mit jelent nemzetgazdasági szempontból ez a sok fiatal nyugdíjas, arról tudnék egyet-mást mondani, pedig bevallom, a marxista közgazdaságtant nem ismerem.” (**Nem vagyok hős**) Az a „reakciós kispolgár” beszél így, akinek a sorsa már az apjái által megpecsételődött, minthogy az bírósági tisztviselőként az első háború után nem tette le az esküt a jugoszláv hatóság előtt...

Hogy az író a vörös és a fehér kispolgárok vitájában kihez áll közelebb, azt abban a helyzetleírásában beszéli el, amelyet egy önértékében sértett régi forradalmárról ad, akit újra megaláz a rendszer, mivel mint statisztát erőltetik bele a nyilvánvaló kimenetelű választási procedúrába. Ennél mélyebb szinten hiányolja a szocialista eszménnyel takarózó társadalom humánusát egy megesett s félelmében a

gyermekét a Dunába vető lányról szóló történetében. Az emberek érzéketlensége és a rosszindulata az egész életét tönkre teszi az árvának. „Mert olyan férfival én azóta se találkoztam, akinek megmondhattam volna minden titkomat” – vallja az **Árva gyöngyvirág** szerencsétlenje, s ezzel súlyosabb bírálatot mond a szocializmusról, mint aki fogalmakkal dobálózik.

A „hideg napok”

Herceg János azok közé tartozott, akik a legtöbbet tudták arról, hogy egyrészt mit tettek a magyarok 1942-ben a Tisza- és Duna-parton, másrészt, hogy a „fölszabadulás” első napjaiban mekkora volt a visszavágás, amelyet azonban egy újdonsült jugoszláv hazafinak illető tökéletesen elfelejtene. Nem pusztán azért, mert a pontosan emlékezőnek akadályozták volna a társadalmi haladását, sőt börtönbüntetés is sújtotta volna, hanem a háborítatlan élet vágyából s ezzel együtt öntudatlan keresztény kötelezettségből következően is. Volt, ami volt, ezután csak előre érdemes nézni, s a múltból csak azt ajánlatos fölidézni, ami gyógyítja és feledtetni a sebeket. Eszerint a jelen és a valószínű jövő – bármennyire is különböznek attól, amit a jóhiszemű, sőt naiv kommunisták annak idején elképzelték – fontosabb, mint az elhallgatás vagy akár a kegyeletes hazugság enyhe büntudata. Mert mindenekelőtt a békéről van szó, arról, hogy a hihetetlennek tűnő iszonyatos tettek ne ismétlődjenek meg. Ezekhez mérten ugyanis a tisztességes másodrendűség, a szolgaság, a megalázottság, amelyet azért időnként szóvá lehet tenni, összehasonlíthatatlanul jobb. Vagy legalábbis kevésbé rossz. A viszonylagos nyugalom az időnkénti, vagy akár a gyakori mellébeszélést is megéri.

Más szóval Herceg János, ha ellentétes érzelmi és sajátos erkölcsi alapon is, belátással igyekezett magáévá tenni azt a hivatalos jugoszláv álláspontot, mely szerint a háború végén a magyar fasiszták a népítélet eredményeként elnyerték méltó büntetésüket, s hogy aki ebben kételkedik, az tagadja a jugoszláv politika helyességét, s ezért: ellenség. Éppen emiatt kellemtlenül érinti a Cseres Tibor regénye alapján készített **Hideg napok** c. film, mondván, hogy „volt és van büntudat bennem”. Majd tovább: „Az én tudatomhoz hát ne közvetítse irodalmi élmény vagy absztrakt látvány ezt a tömegmészárlást...” (7 N, 1967. IX. 22.). Akkor még írónk nem tudta, hogy Jugoszlávia

befogadja-e a fölkínált filmet. Azt hitte, azzal a kifogással utasítják el, hogy „mi is visszaadtuk a kölcsönt, most már felejtjük el.”

Mindenesetre Utasi Csaba az Új Symposionban (1966. 18. sz.) tiltakozik Stevan Babić-Lanji (Lányi István) Telegramban közölt cikke kapcsán, cáfolva, hogy Kovács András filmje a nemzeti bűnösség beismerése, holott a rendező az emberből olykor kiugrasztható vadállatról nyilatkozott a NIN-ben. A Telegram – fájlalja, Utasi – nem fűzött kommentárt a méregcsöppekhez.

Számunkra ezzel kapcsolatban az a fontos, hogy Herceg, az egyik leglelkiismeretesebb jugoszláviai magyar író, képtelen vagy nem is akarja megérteni: a tartósabb békének mind az áldozatok hozzátartozói, mind pedig a gyilkosok szempontjából alapvetően fontos a halottak – tágabb értelemben vett – tisztességes eltemetése. Vagyis az igazi megnyugvás valamint a reális és hasznosítható emberismeret szempontjából egyaránt minél pontosabban kell ismerni az egyéni és csoportos bűnök formáját, mértékét ahhoz, hogy a kollektív bűnnek még az árnyéka se terheljen senkit azok közül, akiket azzal vert meg a sors, hogy egy sorozatosan háborúkat és forradalmakat veszített nemzet tagjai legyenek. S azért is, hogy a győztes nemzet tudatában ne alakulhasson ki a végső soron önmegsemmisítő mítosza a felsőbbrendűségnek, a történelmi eleve elrendeltségnek. Mert ha az átnevelés tudatmosása, miként a Jugoszláviában rekedt magyarság példája tanúsítja, megdöbbenő mértékben sikeresnek bizonyul, vagyis, ha a nemzetiség többsége nem jugoszláv tudatúvá is, de legalább képlékeny kozmopolitává válik, az erőszakosan asszimilálót az időközben féktelenné duzzadt hatalomvágya, vélt nagy-nemzeti voltának fölfuvalkodottsága taszítja a pusztulás felé.

Mi mást tehet Herceg János, minthogy felelős írástudóként a saját nemzetiségének ad fölvilágosításokat. A kisebbségeket kíméletlenül elnyomó magyar urak mítoszával ellentétben elmondja pl., hogy a németek 1848-ban és a Bach-korban önként asszimilálódtak. Ennek megfelelően szeretné tudatosítani a jugoszláviai magyar ifjúságban a történelmi igazságot, — aminek ismerete nagyon fontos a kisebbségi érzés leküzdéséhez és az asszimiláció leállításához. A flamandok is másodrangú polgár voltak ellen küzdenek nyelvi követeléseikben – sugallja Herceg a sorstársainak, az adott lehetőségek között a lelkiismerete szerint is a maximumot nyújtva (7N, 1969. IV. 10.).

Bátorság ez Herceg részéről, ha meggondoljuk, hogy miután Burány Nándor **Összeroppanás** c. dokumentumregénye (1968) által még egy helyen megtört a jugoszláviai magyar kultúra jege, Olajos Mihály, aki tanúja volt a partizánvérbosszú eseményeinek, fiktív levelet írva a regény főhőiséhez, az ártatlan magyarok kivégzésének csak az előzményeiről beszél: nemzettársai bűneiről, a szerbség fölötti genocídium idején való hallgatásáról, majd pedig a kommunisták átmeneti passzivitásáról. S arról, hogy bosszút állni csupán Draža emberei akartak (MSZ, 1969. XII. 21.). Olajos két hét múlva már kevésbé hivatalos hangnemben cikkezik. Vitatkozik ugyan Kocsis Mihály pesszimizmusával, de elismeri a magyarok elleni atrocitásokat. Azt is elárulja, hogy a helyi magyar kommunistákat átmenetileg eltávolították, mert úgy látszott, hogy a magyarok is a németek sorsára jutnak. Olajosból ekkor már érezhetően a korábbi kényszerű hallgatása miatti bűnbánat beszél.

A reális történelemképért

Éppen ezért huszárvágásnak kell tekintenünk Bori Imrének a belgrádi föllépését, amikor a jugoszláviai magyar irodalom forradalmi hagyományairól tartva előadást, valójában történelmi leckét tart a fővárosi kollégáinak. Elmondja nekik a többi között, hogy „...Vajdaság területén az első kommunista újság magyar nyelven jelent meg 1920. I. 20-án Közakarát címen” (MSZ, 1969. X. 19.), s hogy a Sándor király elleni merényletben Csáki Lajos és Juhász József is szerepelt. Bori emellett a távolmúltat, a hajdani délvidéki magyar kultúra emlékeit, a Huszita Bibliát is említi.

Bori a zentai történelemszemináriumon is hallatja a szavát. Itt kimondja, hogy az ellenforradalmi erők mindeddig ignorálták a jugoszláviai magyarok történetét, mivel egy népet a múltjának tagadásával lehet irtani. Ennek megfelelően az általános iskolai programban Hunyadi Jánost románnak tekintik. Azután pedig egy ilyen félrevezető cím is található benne: Magyarország, Szlovénia, Vajdaság fölszabadulása a török rabság alól... (MSZ, 1971. IX. 26.).

Borit ebben az időben azért is dicséret illeti, mert Gaál György történész mellé áll, akit reális történelemkonceptiója miatt szerb és horvát történészek egyaránt támadtak. Mindazonáltal Bori Löbl Árpád (azaz Lőrinc Péter) expresszív (egyensúlyoz-

gató, kiegyenlítő) történelempéjét nem tartja hitelesnek, s várja a jugoszláviai magyar történetírót, aki megírja majd a múltunkat, mert ezer év óta itt vagyunk – sem jobbak, sem rosszabbak másoknál (MSZ, 1971. V. 8.). Erre viszont már akkor látszott, hogy várni kell, hiszen egy írónak, Herceg Jánosnak kellett kijavítania egy fiatal történészt, aki összetéveszti Kiss Józsefet Kiss Ernővel, Damjanichot becsei születésűnek véli, s azzal sincs tisztában, hogy Dózsa nem volt a Vajdaságban ((MSZ, 1971. I. 10.).

De Sztáncsics András is érthetően háborodik föl azokon az új vajdasági történelmi analfabetizmust jelző tényeken, amelyeket B. Foky István tárt föl korábban: „...az 1526. VII. 27. eseményről, a pétervárad-i erődnek a törökök általi elfoglalásáról... a megkérdezett földiek 1%-a sem tudott. De másokról sem. Pl. a tarasi proletárdiktatúráról vagy a szabadkai felkelésről.” Ennek kapcsán írja Sztáncsics a Közös íróasztalunk c. rovatban: „Ideológiailag kismimiztek bennünket... A cselekvés folytatólagosan történt, évtizedeken keresztül. Vajdaság népét szisztematikusan megfosztották a tudat lehetőségétől, hogy van. Hogy léte egy történelmi folytonosságnak, nehéz küzdelmeknek, emberfeletti lemondásoknak és nélkülözéseknek, százszor elfojtott akarásoknak és újrakezdéseknek az eredménye.” (MSZ, 1971. VII. 27.).

Az igazságos történelempép kialakítását, mint láttuk, nem elsősorban a történészek szorgalmazták. Ezek ugyanis többnyire tartózkodnak az érzékeny témák vállalásától. Egy szerb (Slavko Gavrilović) kénytelen megállapítani a következőket: „...a magyar történész szívesebben foglalkozik például a munkásmozgalommal, vagy a népfelzabáló háború történetével, mint a magyar történelem egyes szakaszaival, kérdéseivel.” (MSZ, 1971. II. 27.) Hogy ez így van, az pl. egy, a kevésbé gyöngék közé tartozó történelem olvasókönyvből is kiténik, amelyet Tóth Lajos és Tóth István állított össze a 8. osztály számára 1969-ben. A munkások osztályharcának és az antifasizmusnak a diadalmaskodásáról, nemzetiségeinknek a helyállásáról, végső soron a Tito által vezetett délszláv kommunisták emberfelettségéről van itt szó. E kor magyar történelmének mellőzése azonban akkor kisebb rossz volt annak bemutatásánál. Ez ugyanis az összmagyarságra nézve csak egyoldalúan elmarasztaló s ezért igazságtalan lehetett volna.

A nemzetiségi önvizsgálat beindulása

Mindemögött természetesen elsősorban a magyarok történelem általi jámborrá pofozottsága rejtőzik. S ezzel legjobban Herceg János van tisztában. Ezért nem véletlen, hogy éppen ő figyel föl arra (7N, 1967. XII. 22.), hogy a belgrádi közvéleménykutatás szerint a magyarok 85 %-a barátkozna más nemzetiségűekkel, kötne vegyesházasságot, vállalna más ajkú főnököt. Utánuk a horvátok jönnek 70 %-kal, azután az albánok 60 %-kal, majd a szerbek 58%-kal, továbbá a szlovénok 41 %-kal, s legvégül a macedónok 38 %-kal.

Jellemző azonban, hogy sem a belgrádi társadalomtudósok, sem pedig Herceg nem vonják le a kínálkozó következtetéseket. Az előbbieket nem akarják, az utóbbi nem meri. Az előbbi adatok ugyanis arra engednének következtetni, hogy a második világháború utáni „szocialista” Jugoszláviában internacionalizmus szempontjából az a három nép a legfejlettebb, amelyet az államérdek szerint a leggyakrabban és legkönnyebben szokás szeparatizmussal, nacionalizmussal, sőt fasizmussal is megvádolni. Ha a fenti kimutatásokat elemezték volna, akkor a „legállamalkotóbb” nép hivatalosan hangsúlyozott nyitottságát és nagylelkűségét kellett volna pontosítani, s ezzel együtt elismerni, hogy Jugoszláviában a két legnagyobb lélekszámú nemzetiség, s nem ritkán az usztasa tulajdonságokkal megbélyegzett második legnagyobb lélekszámú délszláv nép áll legközelebb a szocializmushoz elengedhetetlen nemzetközi érülethez. Az erőszakrendszer nemzeti vonatkozásokban rövid időre részben a belátásnak, a tárgyilagosságnak, a produktív önkritikának, önmaga ellentétének adta át a hatalmat, ám mielőtt ez ilyen formában megerősödhetett volna, visszavonta az engedelményét.

A nemzetiségek valós helyzetének módszeres vizsgálata a délvidéki magyaroknál Rehák Lászlónak **A kisebbségek Jugoszláviában** c. társadalomtörténelmi monográfiájával (1967) kezdődött, amit a kritikusok is elismertek. Így Burány Nándor is, aki e mű által érzi megalapozottnak a várható szociológiai és szociográfiai tanulmányokat (H, 1968. 6. sz.): a népszaporulat tanulmányozását, az öngyilkosságok vizsgálatát, a kulturális szükségletek fölmérését, a magyar diákok szerb osztályokba iratkozásának, a kétnyelvűség távlatainak és a magyar diákok lemaradásának vizsgálatát.

A kornak e vázolt parancsára hallgatva tesz

javaslatot a következő évben Ágoston András és Gerold László az Új Symposionban (1969. 56. sz.) egy társadalomvizsgáló csoport megalakítására. A javasolt két tárgykörrel a gennyes seb közepébe vágnak. Elsősorban ugyanis arra kíváncsiak, hogy a kultúra pénzelésében az utóbbi időben főszerephez jutott községeknek milyen a művelődési költségvetése. Ugyanakkor annak a vizsgálatát is szorgalmazzák, hogy milyen a jugoszláviai magyar értelmiség élete, szerepe, tekintélye és érdeklődési köre.

A másik, bizonyos tekintetben példamutató szociológiai könyvből (**A nemzetek közötti viszony időszakos kérdései az öngazgatású társadalomban**, 1969) különösen Mezei Istvánnak **A nemzeti egyenjogúság regionális gazdasági tényezői** c. tanulmányát tartják többen is fontosnak. Mezei szerint ugyanis a nemzeti egyenjogúság gazdasági vonatkozásai tisztázatlanok, vagyis a nyelvhasználat csak részprobléma. Az is meglepő állítása a szakembernek, hogy a rossz hagyományok a Vajdaságban erősebbek a haladó szubjektív törekvéseknél. Pest még Bécsnél is agyfúrtabban zsákmányolta ki a Vajdaságot. Ez folytatódik a szocialista iparosítás korában, a fejletlen vidékek terhét is viselve. A lemaradás a nemzeti kérdést is meghatározza.

Mezei tanulmányának adatai szerint az 1948-tól 1952-ig terjedő, Tájékoztató Iroda uralta időszakban a Vajdaságban évenként 5,7%-kal csökkent, majd pedig 1956-ig stagnált a termelés. Ez azért volt, mert „A régebben fejletlen területek (azért régebben, mert lassan már megszűnnek fejletleneknek lenni) fellendítésének terhét túlnyomórészt Vajdaság viselte. Ugyanakkor a többi fejlettebb terület zavartalanabban haladhatott előre. (...) Vajdaság kétszeres kizsákmányolás áldozata lett: a) az iparosításnak és b) kevésbé fejlett vagy fejletlen vidékek fejlesztésének terhét is viselnie kellett, azaz hogy ez a kétféle kizsákmányolás össze is fonódott. És ha továbbra is hasonlóképpen történik a régiók fejlesztése, az a veszély forog fenn, hogy a szerepek kicserélődnek.” A Vajdaságban egy magyar merte ezt így leírni.

Demográfiai vizsgálatok

Mirnic Károly megfigyelései a Mezeiéhez kapcsolódnak (**A Vajdaság sorsa a nemzetiségek sorsa**, H, 1970. 7-8. sz.) s a Magyar Szó Kommunista

c. mellékletére támaszkodva föltárják, hogy a Vajdaságban „a nemzeti jövedelem növekedése olyan lassúvá vált, mint Koszovón”, holott „közvetlenül a háború után az egy főre eső nemzeti jövedelem tekintetében még mindig Szlovénia után következett. A Vajdaság, az országnak a háború előtt iparilag egyik legfejlettebb vidéke nemcsak hogy mezőgazdasági terület lett, hanem mezőgazdasági nyersanyagbázissá alakult”. Mirnic a Tartományi Társadalmi Tervhivatal mutatói alapján megállapítja, hogy a tartomány jövője kétségbeejtő. Ti. a „Vajdaság gazdasági fejlődése... lelassul az ország többi részéhez képest. A társadalmi termék növekedésének az üteme 30 %-kal; a foglalkoztatottság növekedése vagy négyszeres; az alapeszközökbe történő befektetés növekedése több mint 50 %-kal; az ipari kapacitás növekedése vagy 30 %-kal kisebb, mint az országos átlag.” Ennek aztán az a következménye, hogy „A társadalmi színvonal évi létesítményeinek növekedése... Vajdaságban 2,3, a szövetségben viszont 5,5-6,5. (...) Vajdaságban az 1620 elemi iskola közül csak 425 épült a háború után, míg a többi jobbára az 1900-as évek előtt, illetve az 1901-1918-as időszakban. A 181 középiskola közül csak 81 épült a háború után. Ugyanakkor az ország többi részeiben a modern iskolák vannak túlsúlyban. Viszont meg kell említeni, hogy az egyetemi létesítmények olykor talán indokolatlanul is, gyors ütemben épültek fel az említett időszakban Vajdaságban.” Hadd tegyük hozzá: az egyetemek vajdasági elszaporodása érthető, hiszen egyrészt más országrészekből is nagyszámban jöttek ide, hogy a vajdaságiak pénzén tanuljanak, s aztán az itt maradásukkal még inkább korlátozzák az őslakosok elhelyezkedési lehetőségeit, vagy pedig zavartalanul és „szocialista öntudattal” visszatérjenek oda, ahonnan jöttek; másrészt pedig a tartományiak közül is csak a jobb módúak, illetve a jó kapcsolatokkal rendelkezők, és – természetesen – a többség nyelvét jobban ismerők, vagyis túlnyomórészt a telepések, az autochton szerbek és általában a délszlávok iratkozhattak egyetemre.

Ezt azonban Mirnic is elmondja – másutt: „...a tartományi ösztöndíjazási és tanulási hitelt folyósító alap 3485 igénylőnek folyósított hitelt az 1969/70 tanévben. Ezek közül 2743 szerb nemzetiségű volt. Akadt még közöttük 178 magyar, 41 szlovák, 26 román és 21 ruszin. A többieket 426 más délszláv nemzetiségű és 54 albán nemzetiségű képezte. A tanulási kölcsönélvezők teljes számában (3489) nem kevesebb, mint 1260 más köztársaságokból való volt.” (7N, 1970. XI. 6.)

Mirnic természetesen nem vonhatja le a kínálkozó következtetést, hogy ez a támogatásrendszer tipikus példája az apartheidnek, viszont javaslatot tehet, hogy a jövőben iktassák törvénybe: ösztöndíjat vagy hitelt vajdasági pénzforrásokból kizárólag vajdasági kaphat. Ahogyan mindegyik köztársaság biztosítja a maga káderképzését.

Ezenkívül – a Mezei-tanulmány kapcsán született kimutatáshoz visszatérve – az is Mirnic negatív statisztikájához tartozik, hogy könyvtárak csupán a nagyvárosokban létesültek. S egyetlen új színház sem épült 25 év alatt! Az egészségellátás fejlődött a legtöbbet, de ez sem úgy, ahogyan kellett volna. A napközik, óvodák, ifjúsági otthonok, aggok házai – főleg a Vajdaságban – nem elégítik ki az igényeket.

Ennek a leépítettségnek, visszafogottságnak a magyarázatát Mirnic egy másik cikkében adja meg. Az évtized közepén legalább formálisan befejeződött Ranković-érában a nemzetek és nemzetiségek önrendelkezésében az autarchiától, endogén beállítottságtól félt a hatalom, s ezért természetesnek tartotta, ha az emberei, köztük a rezsimhú magyar politikusok szerb iskolába írtatták a gyerekeiket (H, 1969. 1. sz.).

Mindennek súlyos következményei vannak a magyar nemzetiség létre nézve. Mirnic a demográfiai tanulmányában (H, 1970. 1. sz.) vizsgálja meg ezt a kérdéskört. Alaptényként a jugoszláviai magyarság népességcsökkenését kénytelen tudomásul venni. Mivel az okok a maguk teljességében érdeklik, ezért a lakosságcsökkenés serkentőjeként először – a magyarságnak részben a távolmúltból örökölt alkatával, de a kulturális jellemzőivel összefüggésben is – a kompakt léttér hiányát, a vegyes lakosságú területek túlsúlyát említi. Ennek következményeként viszont kemény igazságot kell leszögeznie. Azt, hogy a korszerű társadalmi folyamatok hatására „a jugoszláviai magyarság nem tekinthető egységes etnikai egésznek. (...) Az anyanyelv ismerete és a nemzetiségi hovatartozás többé nem azonosak.” Vagyis viszonylag sok magát magyarnak valló ember nyelve, gondolkodása és szokásai lényegesen eltérnek a magyarországitól, anélkül, hogy egyszerűen tájjellegű eltérésekről, vagy akár csak az országhatár okozta, elszigetelődésből adódó különbségekről beszélhetnénk. A helyzetet bonyolítja, hogy az is előfordul: valaki magyarnak vallja magát s közben a délszlávot tartja anyanyelvének.

Mirnic lényegében már ekkor a nemzettömbtől

elszigetelt rész degenerációjáról beszél. De nem pusztán azért nem vészharangkongató, mert a hatalom ezt nem engedi meg, hanem azért sem, mert Mirnic ekkor még – az újabb, kommunista ifjúság neveltetésének megfelelően – bízik a nemzetköziség, a humanizmus erejében, vagy legalábbis a kulturális és etnikai elkorcsosodásnak az általa diagnosztált folyamatát még mindig kisebb rossznak tartja a kisebbségi fennmaradásnak annál a lehetőségénél, amelyet pl. a nagyszerb királyi diktatúra préselt ki önvédelemként a két világháború közötti jugoszláviai magyarságból. Ez persze nem jelenti azt, hogy demográfusunk nem veszi tekintetbe az öngazgatás hivatalos elvei mögött nem ritkán érvényesülő manipulatív, asszimilációt serkentő intézkedéseket. Sőt!

E munkájában azonban az egzakt tényekre összpontosul a figyelme. Arra, hogy bár a trianoni döntést követő negyven évben a Jugoszláviaiban élő magyarok lélekszáma mintegy 50 %-kal nőtt, valójában pedig az életkorhatár eltolódásáról van szó: kevesen halnak és sokan születnek. Ez a folyamat azonban lelassult s végül meg is fordult. Hogy miért vállalnak újabban a magyar családok kevesebb gyermeket, mint korábban, s hogy helyenként miért dominál az egykésés, ez már nem tartozhat dolgozatának hatáskörébe. Annál kevésbé, minthogy Mirnic kénytelen nem egyszer kijelenteni: nem tudott hozzájutni a legújabb adatokhoz. Így azt is csupán valószínűsítheti, hogy a tartománybeli magyarok közül a lakossági arányszámhoz képest több magyar költözött külföldre vendégmunkára, mint délszláv. S ugyanígy arról sem lehet világos képe, hogy vajon a vegyes házasságok származékainak nemzeti hovatartozása milyen mértékben befolyásolja magyarság létszámcsökkenését.

Amit kétségtelen bizonyossággal kikövetkeztethet a demográfus, az a magyar lakosság előregedése. S ezzel távoli összefüggésben az is – ami már Mirnic vizsgálódása előtt is közismert volt –, hogy évről évre kevesebb magyar gyermek tanul az anyanyelvén. Természetesen a kutató ekkor még nem ismerheti fel az anyanyelvi tagozatok elsorvadásának asszimilációgerjesztő hatását. Ekkor még ő is naivan ad szabad utat a kívánságnak: „A jövőben az asszimiláció méreteit kizárólag a vegyes házasságokra kellene korlátozni. Az asszimilációnak ez a formája a legtermészetesebb, minden politikai tényezőtől mentes. Viszont ha e keretek közé szorítjuk vissza e jelenséget, akkor ez lassú folyamat lesz – olyan hosszú, mint minden nép

kölcsönös, egymás közötti asszimilációja. A jelenség így teljesen internacionalista alapot kap.” Jóhiszemű tudósunk nem láthatta előre, hogy itt egy összefüggő, többemű és föltartóztathatatlan folyamatról, eljelleltelenedésről, etnikummá válásról van szó, amelynek fokozatosan a jugoszláviai tömbmagyarság is áldozata lesz.

Egy teljes év sem múlik el, s a körülmények az előbbi tanulmánya végkövetkeztetésének módosítására kényszerítik a demográfust. Megfelelő új információk birtokában a 7 Napban (1970. XI. 20.) már arról cikkezhet, hogy a 78-80 000 Vajdaságból külföldre vándoroltnak legalább a harmada, vagyis 25-30 000 ember magyar nemzetiségű. Az igazgatóknak csak 10-12 %-a magyar. Az 510 egyetemi tanár közül mindössze 49 magyar, ebből is 10 a Magyar Tanszéken dolgozik. Nemzetiségű társaink tehát gyarmati sorsban élnek, a jövő lesújtó – vonja le az előbbivel szinte ellentétes következtetést a kutató.

Mindennek dacára Mirnics a továbbiakban is hű maradt önmagához. A következő évben még lángolnak a magyarság nemzeté válásának lehetőségeit mérlegelő viták, s demográfusunk ekkor sem a vertikalizmusban, a kultúra nemzeti önállósodásában látja a kiutat. A magyarság államalkotóvá válását nem tekinti többnek bürokratikus és polgári csökevényénél (H, 1971. 5. sz.). Pedig (marxista lévén) mint dialektikus gondolhatna arra, hogy a nemzetiségi munkásérdekek egy vertikális csúcspontként jobban tudatosodhatnak. Mert a munkásosztály kategóriája, amely továbbra is a megoldás kulcsa marad Mirnics számára, rétegezetebb és ellentmondásosabb annál, mint ahogy azt a dogmatikus ideológusok elképzelik.

Nem hiába nyert első díjat Biacsi Antal az **Ez a halál nem magánügy** c. munkájával a Híd szociológiai-szociográfiai pályázatán, hiszen – majdnem eretnek módon – a szabadkai öngyilkosságokat vette górcső alá, méghozzá annak a belügynek a segítségével, amely általában gondosan örködött a szocialista fejlődés látszatai fölött. Biacsi az 1964 és 1967 közötti időszak öngyilkossági eseteit vizsgálta, s viszonylag sokszempontúan tárta föl azok összefüggéseit. Nem csupán azt merte kimondani, hogy a legtöbb öngyilkos: paraszt és munkás, házas és középkorú férfi, alkoholizáló és írástudatlan, hanem azt is, hogy kétszer annyi magyar lesz öngyilkos, mint szerb. A magyarokat a „más nemzetiség” követi, majd a horvátok jönnek, s végül a

szerbek. Biacsi érezhetően alaposan elmélyedt a téma szakirodalmában s a vizsgált konkrétumokkal kapcsolatban is számos érdekes megfigyelése van, mindazonáltal ahelyett, hogy szélesebb társadalmi összefüggésekbe helyezné a kérdést, az egyik fő okként kezelt elidegenedéssel összefüggésben elmoralizálja azt.

Jól teszi, hogy a szabadkai magyar öngyilkosság-rekordot összefüggésbe hozza az anyaország Szabadkával szomszédos területeinek problematikájával, s az is érthető, hogy a természeti tényezőt is tekintetbe veszi az okok előszámlálásakor. A hibát akkor követi el, amikor kimondatlanul is a trianoni döntést vagy a második világháborút követően a Szabadkán megtelepedett szerb lakosság érdekeinek megfelelően az öngyilkosságok nemzetenkénti gyakoriságát attól teszi függővé, hogy az illető nemzet mióta foglalta el helyét a mi „gyilkos” vidékünkön, illetve, hogy alkatilag milyen régen van kiszolgáltatva a környezet negatív hatásának. Ez a magyarázat azért sántít, mert megfeledeznek róla, hogy a török hódoltságot követően a horvátok (bunyevácok) a magyaroknál kb. száz évvel régebben telepedtek le ezen a tájon, az öngyilkossági arányszámukat tekintve mégis a magyarok mögött vannak. Azután pedig a magyarok a Vajdaság más tájain is vezetnek az öngyilkosok statisztikai táblázatán.

Ennek alapján tehát Biacsinak azt kellett volna konkrétan kifejtenie, amit a nemzeti sorsok konkrét sajátosságait elmosva (az általános igazság fedezetével) a következőképpen érint: „Történelmi szempontból nézve az állandó politikai változások, amelyek fölváltva elmaradhatatlanul magukkal hozták a különböző lehetőségeket és gátlásokat egy-egy nemzetiség számára, olyan társadalomkulturális hatással voltak az itt élő népekre, hogy ezek bizonyos személyi és általános társadalmi lehetőségeket mint egyéni elidegenülést élték át, és ezzel a megadott lehetőségek az egyik és a korlátoltság a másik oldalon jelentős szerepet kaptak az öngyilkosok társadalmi kórokozójának etiológiájában, és pedig nemcsak Szabadkán és környékén, hanem Jugoszlávia északi országhatárának egész övezetében.” Vajon a szerbek és az albánok közötti határ és az akörüli életbiztonság, fejlődéslehetőség megközelítőleg is volt-e olyan szinten, amely a fenti logika értelmében megmagyarázhatná az öngyilkosságoknak az északi határvidékhez mérten csekély számát?

A bevallott hiányok

Ha a legidősebbekben még maradt valami a forradalmi optimizusból, a háború után indultak már az anyagi támogatottságtól függően lojálisak. Viszonylag jó dolguk lévén, a jugoszláv szellemiségre bízva magukat, elkalandoznak ugyan a tiszta irodalom senkiföldjén, azonban mégsem érzik magukat biztonságban, úgyhogy a szocialista eszmény csődjének, ha tapintatos tárgyilagossággal is, olykor nem csupán példabeszédszerűen adnak hangot. Íme, hogyan ír Major Nándor a kultúra pénzeléséről a Magyar Szóban: „...a pénzforrásokat rendszerint nem úgy állapítjuk meg, hogy a nemzeti jövedelem növekedésével, a társadalom gazdagodásával összhangban növekedjen a kultúrára szánt összeg is. Évek óta megfigyelhető, hogy az alapok csak a legszükségesebbeket biztosíthatják a kulturális intézményeknek..., vagyis a személyi és anyagi kiadásokat fedezik, viszont a funkcionális kiadásokra szánható összeg százalékaránya majd minden kulturális intézményben évről évre csökkent.” (1966. I. 23.)

Nem csoda tehát, hogy a szabadkai Dévavári Zoltánnak, a szenvedélyes műpártolónak – máig ható érvénnyel – így kell nyilatkoznia: „A legfájóbb mindenképpen az, hogy húsz évvel a városi múzeum megnyitása után még ma sincs irodalmi osztályunk, hogy irodalmi múzeumról ne is beszéljünk. Pedig – e sorok írójának sürgetésére – már az intézet tanácsa is elhatározta, hogy megnyitja, mert legalább annyira szükséges az itt élt és élő írók életrajzi és bibliográfiai adatait, műveit, kéziratait összegyűjteni, mint például a vidékünkön található szárazföldi és víziállatokat.” (7N, 1968. XII. 6.) Bori Imre egy évvel később – némileg szélesebben fogva föl a problémát, lényegében ugyanezt mondja: „Ha pl. a Városi Múzeumnak „magyar osztálya” volna, nyilvánvalóan láthatóvá tudná tenni – és így meghódíthatóvá is – a jugoszláviai magyarság múltbeli életének „látható” és „kiállítható” emlékeit...” (MSZ, 1969. XII. 21.). A cikkírók által jelzett igény mind a mai napig kielégítetlen.

A délszláv kommunizmus által felügyelt kultúrának ezt az anyagiak hiánya miatt fokozódó válságát Bori Imre konkretizálja a jugoszláviai magyar kultúra területén. Éppen ő, aki a hatvanas évek közepén már – az idősebbekre hallgatva és saját nemzetisége önazonosságátudatának megalapozása céljából – meggondolta magát, s a jugoszláviai magyar irodalom múltjára

nak kutatásába kezdett, elképesztően pontos s mind a mai napig érvényes kijelentést tesz: „A jugoszláviai magyar irodalom a jelek szerint „kultúra” nélküli irodalom, mangrove irodalomnak nevezhető, melynek gyökérzete a levegőben lóg... (MSZ, 1967. I. 8.) Bori rezignáltan sorakoztatja a szomorú tényeket. Ezek szerint a magyar nyelvű oktatás hatalmas haladása ellenére az ötvenes évek végétől stagnálás kezdődött, s a következő évtizedben a magyar gyerekek jelentős része szerb nyelven tanul. Az anyanyelv bázisa azért is szűkül, mert kultúránk specifikumairól a tantervek rendszerint megelégedtek. Így a történelemtől, amelynek keretében még mindig nem írták meg a magyarok történetét a Vajdaságban, s a népfelzabarádító háborúban való részvételüket sem. S ugyanígy krónikusan mellőzik a zene és a képzőművészet magyar vonatkozásainak tanítását. Ezenkívül a könyvtárosok nem ismerik a magyar nyelvet és irodalmat. Nem beszélve arról, hogy a nagy hagyományokkal rendelkező szabadkai tanítóképző Zomborba való áttelepítésének pletykája ellen is tiltakoznia kell. Annál is inkább, mert a tanítóképző összeforhat a főiskola munkájával (MSZ, 1969. IV. 6.).

Amiről már az ötvenes évek végétől kezdve egyre több tényfeltáró és bíráló cikk jelent meg a vajdasági magyar lapokban, azt rendszeresen és szélesebb összefüggésekben Rehák László foglalta össze a már említett **A kisebbségek Jugoszláviában** c. könyvében. Az korábban is tudott volt, hogy egyre több magyar gyereket íratnak szerb tagozatra, ám ennek egyik fő okát, az iskolahálózat fejletlenségét, nemzetiségi tagozatok hiányát alig érintették. Rehák azt szögezi le egyértelműen és tudományosan, hogy a magyar nyelvű oktatás a szerbhorvát árnyékában van, minthogy a tudás és az általános fölkészültség színvonala nem éri el a többségi nyelven folyó oktatás színvonalát. Az okot azonban Rehák csak a pedagógusok módszertani fölkészültségének hiányában, a szerbhorvát nyelv elsajátítási lehetőségének korlátozottságában, s ennek következményében, a nemzetiségek felemás társadalmi érvényesülésében látja. Vagyis politikai tudásunk számára a jövőt, az uralkodó politika koncepciójával egyezően, az iskolában kezdődő, egyelőre még gyerekcipőben járó kétnyelvűség jelenti. Noha Rehák fontosnak tartja az anyanyelv minél teljesebb elsajátítását, ezt a kérdést inkább csak pszichológiai és jellemformáló összefüggéseiben tárgyalja.

Nem így Herceg János, akit valósággal kétség-

beejtenek Rehák fejtegetései. Jellemző, hogy első reakciójában (7N, 1968. II. 23.) még a tankönyvszerkesztőket és a tankönyvírókat, vagyis a pozícióvédő hivatalnokokat teszi felelőssé a magyar nyelvű oktatás fejletlenségéért. Annál is inkább, mert – ahogy elmondja – a közelmúltban egy ízléstelen, de „égbekiáltóan igaz” kritikát olvasott egy tankönyvről. A bírálatra cinikus, fölfuvalkodott válasz érkezett, „mint amikor páholyból püsszegnek le valakit egy pótülésen.” Herceg itt még, a jugoszláviai magyar értelmiségre jellemző gépies lojalitással, a Rehák által is az egész világon legjobbnak tartott jugoszláv nemzetiségpolitikának adott igazat.

Nem lenne azonban kiemelkedő humanista, ha néhány nap alatt nem főtt volna meg a saját levében. Egy hét múlva ugyanis korigálja az előző 7 Nap-számban a Rehák könyve kapcsán írtakat. Időközben ugyanis eszébe jutott neki, hogy a kisebbségeket nem kérdezték meg a sorsuk javítását illetően. Ha érthető okokból is, de minden fölülről jött: az öt magyar színház, a sok magyar iskola – ha kirakatcéllal is. A kulturális kezdeményezés viszont csak alulról indulhatott, mert mindig a politikai megbízhatóság volt fontos s ez elég távol volt a valós művelődési igényektől. Herceg itt nem mulasztja el megemlíteni az olyan nemzetiségi sérelmeket, mint a Palicson eltüntetett márványtábla Kosztolányi versével, Adán Szarvas Gábor ledöntött szobra, Zomborban Schweidel József eltávolított emléktáblája. De ezen túl azon is megbotránkozik, hogy a Vajdaság és Szabadka festőit mellőzték egy tárlaton. Herceget, persze, az egyedi eseten túlmenően a törvényszerűség érdekli: „Késő a bánat... (...) Akkor kellett volna tudatában lenni, mit jelent Vajdaság a vajdasági festőnek, amikor a művésztelepek megalakultak. De egyszer csak ott is kisebbségben maradtak a vajdaságiak...” (7N, 1968. IV. 19.). Herceg tisztában van vele, hogy a Vajdaság megtagadásával az emberek általában mégsem oda jutottak, ahova emelkedni szerettek volna.

Az intézmények: kétely és remény

Ennek dacára Herceg mégiscsak reménykedik, hogy végre lesz valami a régóta tervezett Hungarológiai Intézetből. Persze, állampolgári kötelessége, hogy elsősorban a komparatistikai kutatásoknak örüljön (7N, 1968. III. 15.). De legyőzi önmagát és túllép a filológiai gondokon. „A baj az – írja –, hogy... a kulturális viszonyok

a vidék magyarul lakta helységeiben... enyhén szólva sötétek. A magyar művelődés... messze elmarad a húsz év előtti színvonal mögött, a legtöbb magyar kultúregyesület tengődik, időnként ideológiai zűrzavarba fulladó vitákat folytat... megritkultak a magyar dalárdák... (...) A baj az, hogy a kultúregyesületek közössége – vagy minek hívják – a legcsekélyebb tájékozottsággal sem rendelkezik a magyar kultúrát illetően...”. Tehát a Hungarológiai Intézet megalapításánál „is fontosabb, hogy visszaszerezzük a bizalmat, s a magyar kultúra dolgában mi mondjuk meg, akik jobban értünk hozzá...”, hogy milyen színdarabot adjunk elő.” Hercegből itt egyszerre beszélt az egyszerű magyar ember, a lelkiismeretes humanista és az előrelátó proféta.

Kolozsi Tibor, a 7 Nap főszerkesztője, a rendszer akkori egyik szabadkai szóvivője vállalja a válaszadási feladatát (7N, 1968. IV. 19.). Szükségképpen mellébeszél, miközben az író vádolja mellékvágányra siklással, téves következtetéssel. Jellemző, hogy a Jugoszláviában élő magyarok kultúrájának irtásával kapcsolatban a Tájékoztató Iroda elleni „védekezés végrehajtása”-nak helyénvalóságáról beszél. Jellemző módon a Herceg emlegette bizalmatlanságot nem az adminisztratív irányítás idejével, hanem még a Sándor király elleni merényletet követő repressziókkal, tehát a régi Jugoszlávia nacionalista bűneivel hozza összefüggésbe. S megismétli azt a később évtizedeken át ismételtetett internacionalista közhelyet, amely szerint az állami szervek a többségi nemzet tagjait is zaklatták, másrészt csupán túlkapasokról van szó. Ebben a válaszban kötelesség a politikai vonal töretlenségének hangsúlyozása, tehát Kolozsi intellektuális képessége – alacsony művészi szintű prózája dacára is – föltehetően magasabb lehetett annál, hogy a Herceg által fölvetett művelődési romlás problémáját az okok szükségszerűségének nyomatékosításával intézze el.

Pedig ha ráfogható is Hercegre, hogy egy jórészt túlhaladott életforma iránti nosztalgia beszél belőle – a szigorú tények mellette szólnak. Mirmics Károly pl. kimutatja az Új Symposiumban (1968. 34. sz.), hogy a nemzetiségek a könyvvel való ellátottság terén elmaradnak. Jóllehet a Vajdaságban a lakosság 35,4 %-át teszik ki, a tartományi könyvalapnak csupán a 22 %-a az övéké. S a magyarok lemaradását a magyarországi behozatal sem pótolhatja teljesen. Mindezt még tetézi, állítja Mirmics, hogy a „...legrendezettebb könyvtárak is rosszabb minőségű épületben és rosszabb felszereléssel dolgoznak, mint a legrosszabbul berendezett bankok,

irodaépületek stb.” De a Dolgozók sem festhet kedvezőbb képet a kultúra helyzetéről: „A könyv népszerűsítéséhez egyre több és egyre jobban felszerelt könyvtárra lenne szükség, de sajnos – ahelyett, hogy szaporodnának, erősödnének, napról napra szegényebbek. Az utóbbi tíz évben egyetlen könyvtár sem épült! Szekeres László, a szabadkai múzeum igazgatója elmondotta, hogy már egy évtizede egyetlen archeológust sem alkalmaztak Vajdaság tíz állandó és két ideiglenes múzeumában.” (1969. III. 14.)

Értető, hogy Herceg nem tudja s nem is akarja elfojtani a szkepticizmusát (7N, 1968. IV. 26.). Képtelen pl. azon lelkesedni, hogy az évtized végén egy egész sorozat irodalmi pályázatot írnak ki: a gyermekmesétől kezdve a regényen és szociográfián át a hangjátékig. Írónkat valójában délvidéki irodalmunk folyamatos önteremtődésének fikciója irritálja. Nem csupán a jugoszláviai magyar irodalom többségi nyelvterületen való népszerűtlensége, protokolláris jelenléte bántja. Az is sérti, ahogyan a műfordítók méltatják a tárgyakat, nyilatkozatukban meghamisítván a tényeket. Így pl. a közelmúltban lehetett olvasni egy „díjnyertes magyar drámáról, hogy ilyen még nem volt. (...) Máskor egy lefordított vers vagy novella ürügyén kellett tudomásul vennem – vallja Herceg –, hogy a magyar irodalom most bontakozott ki, a magyaroknak most van végre, s itt Jugoszláviában szabad és kilombosodott irodalmuk. (...) ...az ellen tiltakoznék..., hogy úgy állítsanak bennünket időnként a szerbhorvát olvasó elé, mintha előttünk valóban semmi se lett volna, mintha csak az öngazgatás áldásos szellemének volna köszönhető, hogy a magyar népnek egyáltalán irodalma van.” Írónkból nem csupán a fájdalom, hanem az iszonyattal vegyes fölháborodás is beszél, amikor a magyarok művelődéséről alkotott jugoszláv kép végletes elpolitizáltsága miatt „...a tájékozatlan idegen csakugyan azt hiheti: itt ringatták a magyar irodalom bölcsőjét. Ha aztán valamilyen monográfiában azt találja írva – feltételezem: nem is rosszhiszeműen – egy ügybuzgó történész, hogy a magyar ezen a vidéken igénytelen, kulturálatlan, elmaradott, cselédsorban tartott nép, akkor nem győzünk csodálkozni és tiltakozni. (...) Mintha csak itt élnénk egyedül a világban és igazán nem volna mögöttünk semmi más, ami nemzeté tesz egy népet és kulturálttá egy közösséget, ha mindjárt szétszóródik is tán.” (7N, 1969. IX. 26.)

Főleg emiatt nemigen lát konjunktúrájánál többet a Forum Könyvkiadó által kiírt tucatnyi irodalmi-művészeti

(és tudományos) pályázatban. S azért sem, mert míg másutt a pályázatok a fiatal írók fölfedezését szolgálják, addig a Vajdaságban elsősorban a befutottak műveire lehet számítani. Egyedül az elhanyagolt szociográfiától és az irodalmi riporttól vár sokat. Szerinte ugyanis még mindig nehéz megkülönböztetni a született újságírókat a fölülről delegálttól.

Látszólag Bálint Istvánnak is a Hercegéhez hasonló a szemlélete (7N, 1969. IX. 5.). Ő azonban másképpen okolja meg a szellemi élet irodalomközpontúságát. Szerinte e mögött az van, hogy a filozófia és a szociológia műveléséhez már kezdeti fokon nagyobb erőfeszítés kell. Míg verset, novellát spontánul ír a magyar értelmiség. S dotációt is csupán ezekre a műfajokra adnak. Ezzel szemben a szerb verselők, novellisták jó politikusok, közgazdászok lettek. Addig kisebbség maradunk, amíg a közélet formáiba nem anyanyelvünk által illeszkedünk be, tehát a megmozdult jogászaink példamutatóak – bölcselkedik Bálint anélkül, hogy le merne ásni a probléma gyökeréig, a magyar nyelvű társadalomtörténeti oktatás hiányáig.

Ezt majd Biacsi Antal közelíti meg a 7 Napban közzétett őszinteségrohamában (1970. I. 1.). Ő szakmabeliként konstatálja, hogy a Vajdaságban a szociológia tudományának megalapozásához hiányoznak a szaklektorátusok, és az esetleg egy-egy társadalomtudományi ágazat felé tájékozódó értelmiséginek magyarországi specializálódási, nyelvi csiszolódási lehetősége, szakosodása. Ha erre nincs lehetőség, akkor a jugoszláviai magyar szociológusnak, a szerbhorvát nyelven való többévi továbbtanulás után, nem marad más választása, minthogy elemi iskolai fogalmazási szinten (a nyelvi tisztaság őreinek nagy bosszúságára) belekontárkodjon írásaival a magyarul tudatosodó társadalombírálatba. Biacsi sem mondhatja ki: föltétlenül szükség lenne magyar nyelvű szociológiai tanszékre. Mind a mai napig.

A tartózkodás oka érthető, hiszen a politikusok a nemzetiségi kultúrák elkülönülése miatt aggódnak. Ezért igaza van Bori Imrének, noha legkevésbé az illetékesek hallgatnak rá, hogy a leghelyesebb lenne, ha a „kultúrák egymás mellett éléséről beszélnének” és a kultúráknak inkább a közösségét emlegetnének. S keserűen teszi föl a kérdést: „Vajon elkülönült lehet-e egy nemzetiségi kultúra, amelynek pl. nincs operája, filmgyártása, a tudományokat nem anyanyelvén sajátítja el, és nem azon műveli, nincs akadémiaja, sőt még vertikálisan kiképzett kulturális szervezete sem?

Valójában még ún. kultúrája is csonka, mint a magyaré, s konstitualizálódása megközelítőleg sem abban az ütemben folyik, mint lehetne, holott számbelileg a kultúra teljes profiljának a megteremtésére képes...” (MSZ, 1969. X. 12.). S ehhez több mint egy évvel később a pedagógiai folyóirat és az újvidéki színház hiányát, a területi iskolák pozitívumainak késését, a kulturális öngazgatás, tehát a nagykorúsodás megvalósulatlanságát teszi hozzá, — ha a regénypályázat sikerét, a Csáth- és a Mayer Ottmár-szobor szabadkai fölállítást ünnepli is (MSZ, 1970. I. 18.).

Ebben az időben – Herceg János mellett – kétségtelenül Bori Imrének a legelmélyültebb a betekintése a jugoszláviai magyar kultúra problematikájába. A nemzetiségi kultúránkat vizsgáló intézményt hiányolja. Az adott körülmények között őt csupán az intuíciója vezérelheti, ám az elmúlt évtizedek tanúsága szerint – pontosan. Szerinte „...ebben a pillanatban a „fenn”-ek és a „lent”-ek végzetes és végletes megosztottsága legfeltűnőbb...” Ezek törekvése ellentétes: „Az ún. magas kultúra alapjait keresi, fogyasztóit – végeredményben emberi és anyagi bázisát, az ún. tömegkultúra viszont a maga legjobb eredményeivel és művelőivel közeledni igyekszik a maga „fent”-jéhez”. Létezik ugyan pezsgés, de „roppant aszinkronban van ez a „két” kulturális terület egymással. (...) E sorok írója ugyanis abszurdnak látja azt a helyzetet, hogy egyfelől például a jugoszláviai magyar irodalomnak a tömegbázisa sokkal inkább az egyetemes magyar szellemi élet, mint a jugoszláviai magyarság, ugyanakkor ugyanez a jugoszláviai magyarság elsősorban importból egyenlíti ki kulturális szükségleteit.” (MSZ, 1969. IV. 20.)

Bori azt is jól látja, hogy az üdvös decentralizációnak a nemzetiségek ihatják meg a levét. Ezek kultúrájának pénzelését ugyanis a községek kénytelenek vállalni, holott az anyagiakat a tartománynak kellene biztosítania (MSZ, 1971. X. 9.). Elsősorban az olyan intézmények számára, mint a szabadkai Népszínház és a zentai múzeum, de a gombosi Gyöngyösbokréta, a becsei KMV valamint a sziváci Szenteleky-rendezvény számára is (MSZ, 1971. X. 30.). Ahelyett azonban, hogy pesszimizmus venne erőt Borin, már a hatvanas évek második felében a Vajdaság újabb művelődési, elsősorban irodalmi értékeinek a tudatosításához kezd – immár liberalizálódott baloldali értékölfogásban. 1967 elején **Értékeink** címen cikksorozatot jelentet meg a Magyar Szóban a háború utáni, általa jelentősebbnek tartott könyvekről, mérlegelés és ítéletmondás

helyett a leírást és a megértést választva. Törekvésének lényegét az **Arcképek** c. újabb sorozata már a címében is jelzi. A következő évben a kultúra más területére is kiterjeszti érdeklődését, és egy-egy zeneszerző, néprajzos, régész, nyelvész és tankönyvíró tevékenysége is bemutatást nyer az írásaiban. Méghozzá abból a célból, hogy – amint a bevezetőjében mondja – szemléltesse: „...milyen szellemi-kulturális, művelődési lehetőségek lappangnak a jugoszláviai magyarságban.” (MSZ, 1968. IX. 15.)

Nyilvánvalóan bölcsen teszi, amikor megdicséri a kutató zentai pedagógusokat, elsősorban Tőke Istvánt, aki – Móra István és Noveszel Andor nyomában haladva – városa és környéke anekdotáit és gyermekjátékait gyűjtötte egybe, s a szociográfiai pályázaton is részt vett. Rajta kívül Bori a Zentai Füzeteket megjelentető többi tanárt is figyelemre méltatja. Anélkül, hogy a dalgyűjtőkről (Fábry Jenőről, Tripolszky Gézáról és Burány Béláról) megfeledezne. (MSZ, 1969. II. 9.)

Habár a jószándékához aligha férhet kétség, a kisebbségi körülmények között szűkösen született értékek bátorító szándékú tudatosításában a kritikátlanság csapdája fenyegeti. Ebbe főleg a tankönyvírókat méltatva lép bele. Hiszen azokat dicséri, akik – persze nem elsősorban a szakmai tájékozatlanságuk miatt – többnyire többé-kevésbé vitatható színvonalú tankönyvekkel látták el az ifjúságot, s akiket (Brunet Elemért, Sárosi Károlyt, Tőke Istvánt és Szarvas Jánost) legalább annyira bírálnia, mint dicsérnie kellett volna. Mert emberi kötelesség ugyan megállapítani, hogy a kényszerű önellátás idején használható tankönyveket írtak, ám ehhez alapvetően fontos lett volna hozzátenni, hogy a tankönyv csak akkor jó, ha – módszertanilag – hibátlan. Bori túlságosan nagystílu, amikor kijelenti, hogy a hibák „eltörpülnek a könyvek kétségtelen eredményei mellett.” (MSZ, 1968. XII. 15.)

Mindez azt jelenti, hogy Bori meg van győződve róla: a jogok adva vannak, csak következetes és bátor ember kell, aki valóra váltja őket. S vajon lehet-e, érdemes-e a „fönt” viszonylag jól megadott jogoknál többet követelni, amikor pl. az *Ekonomiska politika* c. lap publicistája örül a magyar iskolák elsorvadásának? A lázadás, vagy a követelőzés lehetetlensége azonban egyes értelmiségieket (pedagógusokat) nem az „örüljünk annak, amink van” könnyen félrevezető (mert a hitelesebb értékek teremtésére való buzdítás helyett túlzottan öngazoló és önáltató) attitűdje felé terelte,

hanem az illúziótlanabb valóságismeret, teljesebb szakmai produkció irányába sarkallta.

A magyartanárok problémája

A valóságkutatás szükséglete és kínálkozó lehetősége a magyarság szellemi életének egészére kiterjedt. Ennek eredményeként született Gerold László **Hatvan magyartanár** c. munkája (H, 1969. 4. sz.), amely második díjat kapott a Híd említett pályázatán. A szociográfusnak azonban a hatvan magyar szakos közül, akikhez eljuttatta a körlevelét és a körívét, mindössze huszonnégygel sikerült kapcsolatot teremteni. A vállalkozást a kezdeményező szerint a segítő szándék vezérelte. Ezt annál inkább fontos hangsúlyoznia, mivel az a válaszok alapján megrajzolt kép – lehangoló.

Annak dacára, hogy a megkérdezettek pedagógusok, Geroldot nem ennek a hivatásnak a szociográfiája érdekli, hanem ami mögötte van: a magyartanár ízlése, olvasottsága, aktivitása, többletmunkája, értelmiségi attitűdje: cselekvőkészsége. A szerző kiindulópontját az a körülmény magyarázza, hogy a jugoszláviai magyarság kultúrája irodalomközpontú, s emellett a magyartanárok jelenthetik az eleven kapcsolatot a magyar könyvek és az ifjú (potenciális) olvasók között. Azonkívül 1968 az ország és a világ egyetemista mozgalmainak éve, s egyszersmind a bénultságából ocsúdó, a létének intézményes megalapozására esélyt látó magyar nemzetiség cselekvésének ideje is. Néhány év alatt a Magyar Tanszéken tanultakban az a meggyőződés alakul ki (először B. Szabó, Sinkó, majd Bori hatására), hogy eltökélt szellemi-kulturális magatartással a magyarság megerősíthető, magasabb élet-szintre emelhető. Az újvidéki irodalomtudomány ekkorra már tekintélyre tett szert Magyarországon, részben a Bori és Szeli által a középiskolások (és a tanáraik) számára készített irodalomközpontú irodalmi tankönyveknek köszönhetően. Így aztán az a néhány tehetséges és ügyes ember, aki a hely és az idő követelményének megfelelően értelmezett magyarságával megvethette a lábát a jugoszláv szellemiség talaján, azok munkáját is a saját mércéje és lehetősége szerint ítélte meg, akiknek már évek óta Újvidéktől távoli falvakban vagy kisvárosokban – a hagyományos vidéki közöny és a kommunista bürokrácia ellenében – kellett magukat valahogyan föltalálniuk. Akkor, amikor – ahogyan csekély kivétellel vallják – a magyartanárnak csupán a rárakott terhei nőnek, a tekintélye csökken. S

nemcsak hogy alig-alig teremthet magának tisztességes életszínvonalat, de – a magyar kultúrának a hatóság általi nem ritka lekezelése, sőt a fejlődésének akadályozása következtében – a hivatástudatát elsorvasztják. Nagy kár ezzel kapcsolatban, hogy viszonylag kevés konkrétum kerül a vallomásokba, pedig a megkérdezetteknek nem kellett aláírniuk a nyilatkozatukat.

Bármennyire is „múlt századi” írónak kezeltek Móricz Zsigmond ez idő tájt Újvidéken, a Symposion-mozgalom s a vele rokonszenvezők fáklyának képzelik el az Újvidéken fölkészült és vidékre került magyartanárt. A tanítás, de még inkább a nevelés fogalma népszerűtlenné vált ugyan (a pedagógia nem heverte ki, s nem is fogja kiheverni a szocrealizmus csődjének sokkját), ám annál inkább megnőtt a példamutató egyén kultusza. S ezzel sajátos voluntarizmus jár együtt. Ami Újvidéken megvalósítható, annak hasonlóképpen Mucsán is érvényt lehet szerezni. Csupán akarni kell. Az összetettségükben és súlyosságukban lehúzó körülményekre való hivatkozás csak szalmázásnak számít ebben a felfogásban. Hogy az újvidéki magyar értelmiség léte és produkciója a nemzetiségek iránti toleranciának fontos szimbóluma a jugoszláv politika számára, s hogy amit lehet Jupiternek (a központ kultúrpolitikai tekintélyeinek), azt nem szabad az ökörnek (a vidéki magyartanárnak), arra pusztán másodsorban illik gondolni ezekben a forradalmi hangulatú években.

Újvidéken – az ott összegyűlt tehetségesebb írónak, tudósoknak, professzoroknak, szerkesztőknek köszönhetően – a vajdasági magyar kultúra javára viszonylag sokat lehetett mondani és tenni ekkor. Hogy az önművelés és a nemzetiségi feladatok megoldásának készsége (az alkalmazkodás ellenében fölkínált karrier mellett) tehetség kérdése is volt, erre keveset gondoltak. A vezető értelmiség, noha nagymértékben önmagával, saját léttapasztalatával, önkiteljesítésével volt elfoglalva, nem ismerhette önmagát (ahogyan meghatározója, a jugoszláv társadalom sem), tehát másokat sem, legkevésbé a vidéki tanárok lehetőségeit. Erkölcsösnek az számított, aki – anélkül persze, hogy meggyűlt volna a baja a törvénnyel – minél teljesebben vállalta önmagát. Ez volt a legromantikusabb időszaka a jugoszláviai magyar kultúrának.

Nem hiába került egy Sartre-idézet („Az ember az, amivé önmagát teszi”) annak a könyvnek az élére (**Rólunk is vallanak**, 1970.), amelyben a szóban forgó

fölmérés is helyet kapott, Gerold a kérdéseiben szabadon szállja át a táj, az ország és a külföld határait, s az ítélete nincs tekintettel arra, hogy milyen és hány magyar könyv van az iskola vagy az adott helység könyvtárában. Ő – az akkori korlátlanág-dívatnak megfelelően – a szellem és a technika harmóniájában, mérföldes léptű haladásban bízó – Marx Györgyre hivatkozik, akinek az okossága – a szocializmus reális fejlődési lehetőségén kívül – sok érdekes gondolatot kínál. Más szóval ez azt jelenti, hogy Gerold László a szociográfiai munkájában távrolról szemlélődik. A magyartanának nem a konkrét munkalehetősége érdekli a maga teljességében, objektív és szubjektív lehetőségeiben, akadályozottságában, hanem a remélt-számonként szellemi égboltja, amely a fejlődő fiatalokból újabbnál újabb rajokat röptethet majd.

Ezt a lebegő értelmiségi magatartást könnyűszerrel célozta meg egy kiváló vidéki magyartanár: Tőke István. Akkor is, ha abban az időben alig akadt valaki, aki nyíltan a pártjára állt volna. Tőke ugyanis két (alapos tapasztalatot összegező) tanulmányában (H, 1969. 11-12. sz.; 1970. 12. sz.) nem csupán Gerold kimutatására reagál, hanem azok véleményére is, akik vitát kerekítettek a fölmérésből. Az idő szinte teljes egészében Tőkét igazolta, nem Geroldot s még kevésbé Biacsit vagy – e sorok íróját. A neves magyartanár egyszerűen, de találóan fölvázolja általában a pedagógusoknak s külön a magyartanároknak a két évtizeden át takargatott nyomorúságát.

Először is azt állapítja meg, hogy a Magyar Tanszéken tudósképzés folyik. A modern pedagógia eszközeit nem alkalmazzák, a pszichológiai ismeret és a neveléstudomány hiányzik az onnan kikerülő tarsolyból. Egyszerűen nincs kifejlesztve benne a folyamatos önképzés igénye. A többnyire a saját tekintélyüktől eltelt tanároktól olyan ismereteket szereznek, amelyek a vidéki munkájukban alig hasznosíthatók. Módszertanilag nincsenek kellően fölkészítve. Szuggeratív tanár-egyénségekké többen azért nem válhatnak, mert az egyetemre iratkozásukkor senki sem ellenőrizte: vajon rendelkeznek-e megfelelő pedagógusi képességgel. Akiket közülük nem félemlítettek meg, azok az adminisztratív teendőktől agyonterhelten és a mellőzöttségtől fásultan csendben, olykor hivatalnoki közönyben dolgoznak.

Tőke hangneme néhol vallomásossá hevül, hiszen korábban ő próbálta legtöbbször hallatni a hangját. Ám „hiába volt visszhangjuk ezeknek a cikkeknek a nevelők és oktatók körében, hiába volt az

igaz és hasznos ügyért való kiállás, az adminisztratív tennivalók terén csak nem következett be semmiféle könnyítés. Írunk, számolunk, összesítünk továbbra is, szinte beleveszünk az öncélú papirosmunka dzsungelébe, és nincs tudomásunk róla, hogy akár a szakszervezeti érdekvédelem, akár a pedagógiai intézetek bármelyike is szót emelt volna hivatalból e lélekölő, az oktatói lendületet gúzsba kötő és folyton szaporodó adminisztrációs átok ellen. A mi hangunk valóban nem hallatszik messzire. Így van ez a tankönyvkiadással, a programmódosítással kapcsolatos javaslatok és más egyebek terén is.” Ez azonban nem zárja ki azt Tőke szerint, hogy a szakmai közéletben vereséget szenvedett magyartanárok – visszhangtalanul is – nem teszik a dolgukat: nem szerettetik meg az anyanyelvet és annak irodalmát a diákokkal. Akkor is, ha az egyetem, miután átadta nekik a diplomájukat, többé nem törődik velük, nem vár tőlük jelentést vagy tanácskérést a munkájukkal kapcsolatban. – Ez már természetesen romantikus túlzás s egyben önellentmondás is a kiváló pedagógus részéről, aki nem szeretné elveszíteni vidéki sorstársai rokonszenvét.

Az egyetlen vélemény, amelyben egyaránt van azonosulás és távolságtartás, minthogy mélyebb azonosulással és nagyobb perspektívából fogalmazódik meg, a Herceg Jánosé (7N, 1969. VII. 11.). Írónk megérti, de vádolja is a magyartanárokat. Régen, amikor még tekintélyük volt – írja – akkor sem mindig buzgólkodtak, most viszont, a műveletlenek árnyékában, a bálakhoz, disznótorokhoz jobban vonzódnak, mint a modern irodalomhoz. Az anyagi jólét biztosítása is komoly gondot jelent számukra, s a társadalmi foglalkoztatottságuk is elszívja energiájukat. Akik több ok miatt nem vettek részt az anketon, róluk és helyettük a vallomástevők nyilatkoztak – így Herceg.

A lényeg láttatása

Több mint negyed évszázaddal a „szocializmus győzelme” után a jugoszláv társadalomnak a többi között a magyarságképe is hamis. Ezért írhatja joggal Bori Imre, hogy „...a Neoplanta elmúlt évi termelésében két filmben szerepelnek magyarok is... ...egy sajátos „népszínmű” felfogásban láthat bennünket ország és világ... Utcalányok, cselédek, inges-gatyás csárdázó csodabogarak – így vonulnak be az országos köztudatba.” (MSZ, 1971. VI. 1.)

Ezt a lényegbevágó hiányt igyekeztek pótolni azok az írók, publicisták, akik 1971-ben részt vettek a Neoplanta és a Magyar Szó szerkesztőségének rövid filmekre írt szinopszis-pályázatán. Nem véletlenül jelentheti tehát Deák Ferenc és Ládi István a zsűri nevében, hogy „...a pályázat mennyiségben és színvonalban a várakozáson fölül eredményes volt. Többen és lényeglátóan tárták föl a magyar családok széthullását, a falu elnéptelenedését, kihalását, a vajdasági magyarok és külön a székelyek gyökértelenségét, a kivándorlást, a kubikussorsot, a magyar fiatalok megoszlását egy faluban a nyári katekizáció idején. Viszont meglepő, hogy ennek kapcsán a 7 Napban ellenvélemény is született. Fekete Elvira gondolta úgy, hogy a vajdasági falu nincs kihálófélben, ugyanakkor a lakosság csökkenése egyetemes jelenség (1971. VII. 25.). Ez a nézet elfogult, minthogy a pályázatot Burány Nándor és Podolszki József szinopszisa nyerte, nem pedig Vlaovics József.

A kéziratok megfilmesítése a diktatúra visszakeményedésekor akadályokba ütközik. Ezért Dudás Károly a Képes Ifjúságban a többi között amiatt tiltakozhat, hogy a vajdasági Filmfelügyelő Bizottság megakadályozta Vicsek Károly **Kereszt és csillag** c. művének a belgrádi kisfilmfesztiválon való bemutatását (1972. III. 29.). Mi több – vallja Vicsek a Magyar Szóban (1972. IV. 23.) – Fehér Kálmán és Kapitány László cenzúrázták is. És a politikus Mirko Čanadanovićnak sem tetszett, hogy az egyik jelenetben a Kommunista Szövetségbe való fölvetelről beszélgetnek egy tábla alatt, amelyen a WC felé mutató nyíl van. Vicsek cikke a Közös Íróasztalunk c. rovatban jelent meg, ahol az ügy kapcsán a szerkesztő azt válaszolja egy olvasónak, hogy nem tud fekete listáról, amelyen (az olvasó szerint) Vicsek Károly szerepelne, hiszen ő jelen van a filméletben és a Neoplanta új filmet kér tőle. A szerkesztő mellébeszél...

Egyébként a film kapcsán a bácsfeketehegyi moziteremben pártülést tartottak – számol be Vukovics Géza a Magyar Szóban (1973. II. 18.). Eszerint a kezdeti leplezési kísérletek után kénytelenek voltak szembesülni a filmtükörrel. Kiderült, hogy a magyarok tényleg balról, a montenegróiak pedig jobbról ülnek a moziban. A gyerekek valójában csak az iskolában vannak együtt, s az ifjúsági vezetőség tisztújításának „első menetében” egy magyar sem került a vezetőségbe. A magyarok valóban külön futballcsapatot akarnak, a túlzottóthonban szoktak összegyűlni, s róluk az egyház

gondoskodik. Az ösztöndíjpolitika rossz, az anyanyelv munkahelyi használata úgyszintén. A 3 és fél órás vitában a 13 vitázó közül különben is csupán kettő volt magyar.

Az igazságkeresés szenvedélye

Németh István munkásságának legjobb s a délvidéki magyar valóságkutatás talán legjelentősebb riportkönyve csak 1973-ban jelent meg. Azonban majdnem egy évtized Magyar Szóban közölt, többnyire vasárnapi írásából állt össze a gyűjtemény. S bizony ez, akkor is, ha néhány értékes írásnak ki kellett maradnia, becsületére válik a Forum Könyvkiadónak. Ekkorra már ugyanis a fölerősödött pártidiktatúra hatására jobban meg kellett gondolniuk mind az alkotóknak, mind pedig a művelődési intézmények vezetőinek, hogy nyilvánosságot adjanak-e az előző néhány év szellemének.

Külön figyelmet érdemel a **Zsebtükör** bevezető írása, amely erkölcsiségében és bátorságában páratlan a Jugoszláviában élő magyarok publicisztikájában. A szerző arról beszél, hogy a születendő riporttal kapcsolatos szerkesztői elvárások és az újságírói tapasztalás között többnyire nagy ellentmondás feszült, amelyet a terepjárónak kellett föloldania a saját megfigyeléseinek a meghamisításával. Eszerint – főleg mivel a válogatás legrégebb írása még 1964-ben született – Németh Istvánnak is cenzúrán kellett átesnie. – Úristen, mi maradhatott itt a háttérben?! – szörnyedhet el a mai olvasó, mivel a szerző portrévázlatai, problémaleírásai – az adott terjedelem és a műfaj határain belül – leleplező, meggyőző képet nyújtottak a Délvidék magyar földműveseinek, részben az iparosainak és az értelmiségének kizsákmányoltságában nyomorúságos helyzetéről.

Már a bevezető is jelezte, hogy a szociográfiai hitelességgel működő riporter egyáltalán nem elfogult az általa vizsgált társadalmi réteg egyedeivel mint arctalan tömeggel szemben. Az előszóban egyébként üzemi munkások rajongják körül rátermett igazgatójukat. Az író viszont inkább a magányosokhoz, kiközösítettekhez, elesettekhez vonzódik – akiknek sorsa alkotja riportjai témáját. A bevezetőben említett újságírói romlottság a helyzet leírása által szünteti meg önmagát. Azt vallja be az író, amit nem csupán a kollégáinak majdnem mindig, hanem leginkább saját

magának is el kell hallgatnia ahhoz, hogy az írásai napvilágot láthassanak. Az általa régóta ismert, az önmagát a sikerei dacára kutyaszorítóban érző igazgató abszurd helyzetéről számol be. Ha ugyanis az igazgató nem fogadja el a magas rangú elismerések és jutalmak után a munkásai ajándékát, akkor elveszíti a népszerűségét. Ő viszont már – szólja el magát – csak igazgatni képes.

Az író csupán sejteti: az üzem munkásai a naiv törleszkedésükben primitívek. Az ilyen embereket, ha kiszakadnak a nyájból, vagy pláne, ha mindig is rajta kívül voltak, csak sajnálni lehet. S valóban, a **Zsebtükör** c. kötetet a részvét könyvének is lehetne nevezni. Az embereken elsősorban önnön gyarlóságuk miatt lehetetlen érdemben segíteni. Csakhogy e racionális felismerést a lelkiismeret ellenpontozza, hiszen a szerző a társadalomnak ugyanabból az alsó rétegéből származik, mint az általa bemutatottak nagy többsége. Valamennyit azonban lehet könnyíteni a helyzeten. Ha másként nem, akkor a Kosztolányi emlegette meghallgatással, megértéssel, jó szóval. S így a terepjáró valamennyire megnyugodhat: a szégyellt napidíjon túli értelme is volt a kiszállásának.

Gerold Lászlót viszont azért illeti dicséret, mert 1972 utolsó hónapjaiban, saját addigi szociográfiai érdeklődésének megfelelően nemcsak a válogatást vállalta, hanem utószót is mert írni a válogatáshoz. Igaz, steril, formalista jellegűt, amelyet a strukturalizmus divatjának mellébeszélése nem tett föltűnővé. (Még azt sem említheti az utószó, hogy a riporter a magyarokat kutatja!)

Hogy valójában miről szólnak a **Zsebtükör** szövegei? A többi között a szentmihályiaknak a panaszáról, hogy a képviselőik évek óta egy órácskát sem töltenek velük, s ezért semmi újat sem várnak a választásuktól. Annál kevésbé, minthogy az anyanyelvű oktatásukat saját maguknak kellett kiharcolniuk. Székelykevény viszont a párt csak akkor kezdett a kivándorlásról beszélni, amikor már két tagja elhagyta az országot. Ugyanakkor Sepsén a telepések már jobban művelik a földet az őslakosoknál, s ezek támogatás híján külföldre mennek. Kavillón pedig az emberek nagy csoportja úgy tengődik, mint régebben az uradalmi birtokon: mint idénymunkásokat a Pobeda nem jelenti be őket, s ezért a gyerekeik sem tanulhat-

nak tovább. Kanizsán a begyűlt tagsági díjat kegyelemkenyérként osztják szét a munkanélküliek között, s ha lehet, manipulálnak a nyugdíjasokkal. És így tovább!

Riporterünk fölkeres a soktagú családokat, amelyeket a nyomorúságos életkörülményeik, magukra hagyottságuk dacára megcsodál. Esetenként a tabutémákat is belopja a Magyar Szóba, illetve a szóban forgó válogatásba. Így pl. a német származású, hivatásában helytálló tanítót, akit először a vértestvérei akartak kivégezni, utóbb pedig a partizánok kínoztak meg. Persze, annak a gazdának a sorsa sem részletezhető ilyen vonatkozásban, akit a kommunista állam nem egyszer próbált tönkre tenni.

Németh István azonban érzi és sugallja, hogy kinek mennyi igazsága van. Azt is meglátja, hogy a gazdák irigykednek egymásra, miközben a magukat agyondolgozott idős parasztok nyugdíjügye elintézetlen. Számos írásának tanúsága szerint azzal is tisztában van, hogy ezeknek a hajdani gazdák és az uralomra jutott kommunisták által egyaránt megalázott embereknek az igazságtalan adófizetés az egyik fő problémája. Sőt olyan szerencsétlenekre is rábukkan, akiknek veszteségük van az általuk megművelhetetlen földjükből. Sorsuk tanúja meg-megborzong, s írás közben visszafogott egyértelműséggel jelzi, vagy olykor a riport befejezésében nyíltan is kimondja a véleményét. A kor elvárásainak az ismerete csillapítja az utószó azon megjegyzése fölötti megbotráncózássunkat, amely szerint formailag helytelen megoldás a befejezésre hagyott kommentár. Eszerint Németh Istvánnak, a lelkiismeretes riporternek, a politikával kényszerből ingatag kompromisszumokat kötött, a becsületességéért a lehetséges szankcióval is számoló valóságkutatónak a szó esztétikai értelmében is hibátlan írásművet kellett volna letennie a Magyar Szó szerkesztősége helyett immár a Magyar Tanszék kabinetjében állomásozó, a társadalmi valóságtól elidegenedő esztéta asztalára.

Rövidítések: MSZ – Magyar Szó, 7N – 7 Nap, D – Dolgozók, KI – Képes Ifjúság, H – Híd